

МИЛКА ИВИЋ
(Београд)

О ПОЈМУ 'ОДГОВОРНОСТ' И 'АГЕНТИВНОЈ' УЛОЗИ ОРУЂА ЗА ВРШЕЊЕ РАДЊЕ

Прихватајући уверење водећих представника савремене лингвистике о кључној улози појма 'одговорност' за исказивање неког датог ентитета као субјекта реченице, ауторка се усредсређује на сагледавање услова под којима се, по том критерију, називи предмета у функцији оруђа-спроводника нечије радње над објектом постављају или не постављају у субјекатску реченичну позицију.

Утврђујући принципе који у том погледу важе за српски језик, она, на основу познавања одговарајуће ситуације у холандском, скреће пажњу на чињеницу да ти принципи никако нису универзалног карактера. Даља истраживања у указаном правцу не само да ће обогатити новим подацима научна сазнања о микропараметарским варијацијама међу језицима, већ би несумњиво отворила нове могућности за нешто што је још важније — за дубље, потпуније сагледавање асоцијативних путева људског ума.

Налазимо се, као што је познато, у таквом развојном тренутку језичке науке када је у меродавним стручним круговима дефинитивно сазрело уверење о томе да су конструктивне могућности реченичног исказа одређене, пре свега, нашим менталним приступом лексичким значењима оних речи које ће тај исказ собом отелотворити. Сад предстоји да се из перспективе тог увида у ствари детаљно размотре синтаксичке прилике сваког језика понаособ. Ово што следи је мој прилог утврђивању околности под којима се, у реченици са предикатом оличеним транзитивним глаголом акционе семантике, улога субјекта не додељује самом вршиоцу радње, него предмету којим се овај служи зато да би то вршење остварио. У првом плану пажње биће при том српска језичка факта.

Особа исказана као субјекат реченице чији је предикат неки од глагола на које се ово разматрање односи не конципује се као било какав вршилац већ као *прошорийски агенс* будући да репрезентује собом оно што се у општој лингвистици подразумева под тим термином: ентитет који је у покрету, а који у односу на именовану радњу

функционише као њен проузроковач и контролор.¹ Онај ко и својевољно приступа извођењу акције, и држи под контролом њено остваривање несумњиво је о д г о в о р а н за њу. Још седамдесетих година прошлог века, еминентни стручњаци који су се удубљивали у феномен људске предилекције за то да агентивни ентитет буде уведен у субјекатску реченичну позицију нису пропустили да уоче изузетан значај који наш ум придаје појму 'одговорност'. George Lakoff је, на пример, нагласио како од свега оног што квалификује вршиоца радње као таквог факат његове личне одговорности за њу је ту од примарне важности², док Jeanne van Oosten призива пажњу на чињеницу да избор реченичног субјекта зависи од процене тога шта је најодговорније за оно догађање који именује дати глагол.³

Као што сам већ имала прилике да нагласим у књизи Ивић 1954, своју акциону снагу човек преноси на некога / на нешто одговарајућим покретањем или (1) неког интегралног дела сопственог тела или (2) неког за такво покретање погодног предмета. „Анализа функције инструментала у реченици *ја коџам моџиком* показује да кад *ја* копам и *моџика* копа — тј. изводи покрете једнаке остваривању акције *коџања*“ — Ивић 1954, стр. 11. Последњих година инострани језички стручњаци почесто су упозоравали на чињеницу да у реченицама које су семантико-синтаксички организоване као претходно наведена долази до изражаја такав „континуум агентивности“ у који се укључују и оруђа за остварење радње (в. Chvanу 1996, стр. 63–95). А управо у томе што се тада, у таквим приликама, усклађено „стављају у покрет“, ради постизања истог циља — обављања дате радње, и њен вршилац, и његово оруђе, лежи, по мом уверењу, објашњење оне појаве на коју су своједобно посебно скренули пажњу George Lakoff и Mark Johnson (Lakoff/Johnson 1980, стр. 134): у многим језицима света долази у п а д љ и в о ч е с т о до метафоризације која се оличава у граматикализовању функције оруђа истим оним средством које се

¹ „An entity that is in motion, causes the activity and controls it“ — Schlesinger 1995: 31.

² „Of all the agent properties that typically pair with subjecthood, I suggest that PRIMARY RESPONSIBILITY is the most central — it is a more important property for this match than others. In cases when CONTROL and VOLITION and other agent properties diverge from PRIMARY RESPONSIBILITY it is the latter property that still pairs with SUBJECTHOOD“ — Lakoff 1977: 249.

³ „The choice of subject depends on what the speaker sees as most responsible for the successful occurrence of the action of the verb“ — Jeanne van Oosten 1977: 466.

иначе, у датом језику, искоришћава као ознака партнерства, односно социјативног односа.⁴

„Прелазност“ неких од овом приликом фокусираних радњи остварује се само по поменутом принципу (1) (*шамарање се*, на пример, искључиво шакама изводи), других само по принципу (2) (*за сечење*, рецимо, неопходно је употребити одговарајући оштар предмет), а дешавало се и то да радња буде такве природе да у обзир долази примена оба принципа (*ударити некога* можемо како пеницом, тако и штапом)⁵. С тачке гледишта проблема који нас овом приликом интересује потпуно су без значаја случајеви прелазности типа (1) јер — ако је човеков одговарајући орган непосредни спроводник дате акције, одговорност за све што је у вези с њом аутоматски се приписује сопственику „спроводника“, тј. датом вршиоцу радње.

Пут ка стицању пуног увида у околности под којима се предмету-спроводнику човекове вољне акције додељује, као „одговорном ентитету“, улога субјекта реченице води преко спознаје умесности овог актуелног уверења многих од водећих представника савремене теоријске лингвистике: да бисмо могли разумети шта одређује постојеће видове употребе неких датих речи, неког датог језика, на синтаксичком плану, неопходно је претходно прецизно сагледати све конститутивне елементе појмовног садржаја тих речи.

Један од најватренијих протагониста таквог уверења, James Pustejovsky, наглашава (у раду Pustejovsky 1998, стр. 328) да сваки предмет има не само своја карактеристичка својства, него и свој одређени функционални аспект, с тим што укупност једног и другог отелотворује собом његову „особинску структуру“ (ауторов термин: *qualia structure*). Истом приликом он термином *the telic quale* посебно указује на ону специфичност која открива собом чему је неки дати предмет намењен да служи, сматрајући је, оправдано, изузетно важном појмовном даташћу за разумевање судбине назива тога предмета на синтак-

⁴ Као што је познато, и код нас по градовима, супстандардно, а поготову на дијалекатском терену, обилно је засведочено продирање социјативне конструкције с предлогом *с* на штету инструментала оруђа.

⁵ „Од природе глаголског значења зависи који ће појмови доћи у обзир као спроводници вршења радње. Тако, рецимо, природа глагола *ударити* допушта да се било који орган или предмет јави у спроводничкој улози (може се ударати главом, руком, чекићем, штапом, лоптом, ножем итд.). Али кад је у питању глагол *сећи*, рецимо, далеко ограниченији број појмова може доћи у обзир за спровођење вршења. Глаголска реч *сећи* носи у себи одређенију представу о спроводнику него ли *ударити*. Појам спроводника, наима, мора у овом случају да представља оштар предмет иначе се акција *сећи* не би могла извести. *Сећи се* може *ножом*, *маказама*, *ћерорезом* и сл., али се не може *крјом* или *челом* или *лишћом*“ — Ивић 1954: 13.

сичкој равни језика. У пуном складу с таквим виђењем ствари је и опаска изнета у раду Rappaport Novav/Levin 2001, стр. 780 да су неки употребни предмети прототипска оруђа за вршење радње („prototypical instruments“), док други нису. Употребни предмет с оштрим сечивом — *нож*, на пример — је по своме „теличном својству“ („telic quale“) представник такве прототипске категорије оруђа у односу на глагол *сећи*, будући да радња коју тај глагол именује у максималној мери зависи од средства употребљеног да се она обави⁶. Ако је, наиме, објекат сечења сечењу податан а нож оштар — све је у реду; али ако је нож с а с в и м т у п, макако вешт био вршилац дате радње, ништа му не вреди — оно што треба исећи остаће неисечено. Такво стање ствари у реалном свету има следеће лингвистичке импликације:

Од два ентитета агентивно укључена у реализовање акције *сећи* — човека који сече и предмета којим то чини — човек-вршилац дате радње, ако је о успостављању агентивне ситуације као такве реч, хијерархијски стоји, по критерију одговорности, на првом месту. Али ако је, с погледом на тај исти критериј, у центру пажње онога ко говори нешто друго — к в а л и т е т остваривања акције *сећи*, та се хијерархија мења у корист предмета-спроводника вршења, што онда и омогућује да се устроје такве реченице у којима се тај предмет поставља у субјекатску позицију, док се одговарајућом предикатском синтагмом саопштава к а к о он служи ономе чему је намењен — уп. *Тај нож ДОБРО СЕЧЕ*. Испоставља се, дакле, да управо тај појам „чему је дати предмет намењен“, тј. та тзв. *телична спецификација* тога предмета, јесте кључни фактор за регулисање његовог граматичког понашања у оквиру реченице.

Ипак, није увек довољно да предмету буде својствена телична спецификација спроводника вршења, тј. да га одликује својство прототипског оруђа, па да му, самим тим фактом, аутоматски буде доступна субјекатска функција у реченицама управо описаног значењског типа. *Штај*, на пример, спада у предмете којима се човек служи да оствари различите радње — да некога њиме удари, да нешто њиме одгурне, да помоћу њега нешто дохвати итд. Управо зато што улога *штаја* није специјализована само за једну одређену врсту ак-

⁶ За глагол са значењем 'сећи' се, иначе, у новијој литератури посебно наглашава (Levin/Rappaport Novav 1995: 103) да му је одлика то што не износи собом само податак о одређеној радњи, већ даје уједно и спецификацију средстава, односно начина на који се она остварује („a specification of the means or manner involved in bringing about the action described by the verb“), а та спецификација, са своје стране, имплицира постојање вољног, тј. намерног агенса („the specification, in turn, implies the existence of a volitional agent“).

тивности, говорни представници српског језика не би прихватили као прикладан пример **Taj шћай добро удара*. Не би га, уосталом, прихватили већ и због тога што *ударање* човек може обављати не употребљавајући никакав предмет — просто ангажовањем одговарајућег дела сопственог тела. У српском језику је, очигледно, „на снази“ правило које гласи: да би се предмет коришћен за вршилачки подухват могао конциповати, и у реченици исказати, као одговоран за квалитет тога подухвата, потребно је да он буде предодређен за спроводничку функцију радње о чијем је вршењу реч, што подразумева да се она никако не може обављати уколико се тај предмет (или који други у максималној мери њему сличан — *жилеј*, на пример, ако не *нож*, за *сећи*!) не буде употребио.

Правило које важи за српски није, међутим, универзалног карактера. Крајем осамдесетих година прошлог века J. van Voorst је (у својој књизи Van Voorst 1988, на стр. 46) скренуо пажњу на чињеницу да се енглески и холандски разликују, између осталог, и по томе што се у енглеском каже: *This knife cuts well* (= *Taj нож добро сече*), чему недостаје одговарајући преводни еквивалент у холандском, док је, с друге стране, у холандском нормално рећи: *Deze lepel eet lekker* (у буквалном преводу: **Та кашика добро једе*), што је у енглеском (а и у српском, наравно) немогуће исказати по идентичном конструкционом моделу. Једном речју, у тим се појединостима српски и енглески међусобно слажу, а разилазе са холандским.

Кашика јесте специјализована као оруђе за остваривање акције *јесћи*, али — та акција је у значењском погледу унеколико компликована, будући да некад подразумева (а) само жвакање и гутање хране (лице (А): *Шћо шћо једеш?* — лице (Б): *Парченце чоколаде*), а некад, уз то, још и приношење хране устима (лице (А): *Чиме шћо једете, кашиком или шрсћима?* — лице (Б): *Ја кашиком, а он шрсћима*). *Кашика* је, једном речју, у спроводничкој улози само у односу на активност типа (б), па и ту није неопходна — понекад је *шрсћи* замењују. Према томе, с обзиром на оно поменуто у српском важеће правило, јасно је да *кашика*, у том језику, нема неопходни минимум квалификације за заузимање субјекатске позиције у реченици по критерију одговорности.

И радња *шсати* спада у активности које човек изводи користећи се предметом-спроводником чија је телична спецификација таква да га управо предодређује за ту улогу у односу на ту радњу. Иначе, та радња је, у поређењу с акцијом *сећи*, појмовно знатно комплекснијег карактера. Она, пре свега, осим оруђа-спроводника, својим појмовним опсегом обавезно обухвата и ону материјалну датост — хартију, школску таблу или било шта друго на чему тај спроводник

остварује оно чему је намењен. А намењен је не само томе да спроводи специфичне покрете вршиоца дате радње, већ и да оставља одговарајуће трагове тих покрета на ономе материјалу који је у датом случају изабран да их на себе прими. Ако је искључиво вршилац радње одговоран, а јесте, за то како изводи покрете писања, тј. да ли пише читко или нечитко, оловка која му је при том у руци искључиво је одговорна за то какви су, с погледом на перцепцију видом, конкретни трагови које она на одговарајућој подлози оставља — да нису можда једва видљиви, бледи? Отуда и чињеница да ће се рећи, с једне стране, *Пера читко пише*, али не и **Перина оловка читко пише*, а с друге *Перина оловка бледо пише*, али не и **Пера бледо пише*.

То што оловка има, током остваривања акције писања, и један сасвим свој, специфични део „посла“ — остављање чулу вида доступне трагове на хартији, имплицира да отелотворење тих трагова најнепосредније зависи од стања у којем се дотични предмет, тј. оловка, налази. Да наш ментални апарат доиста региструје ту самосвојну улогу оловке у процесу писања, потврђује на свој начин факат да се у српском и ово каже: *Немој узимати њу хемијску оловку, ња се истирошила, ВИШЕ НЕ ПИШЕ*, тј. да се предмет-спроводник писања у неким приликама исказује као да би у принципу могао бити и вршилац те акције, мада је, наравно, учесницима комуникације сасвим јасно да је ту семантика глагола *писати* редукована на онај њен аспект који подразумева испуштање одговарајуће хемијске супстанце својствене оловци, чији недостатак, у датом случају, искључује могућност да се писање оствари.

И оно на чему се пише је, разуме се, одговорно за то хоће ли писање испасти како треба или неће — није свака хартија, по својим квалитетима, једнако подобна за то да писању по њој гарантује пун успех. Ко има ту околност у виду неће се зачудити чињеници да се у холандском каже и *Dit papier schrijft niet lekker* (Van Voorst 1988, стр. 49) = буквално: **Та хартија не пише добро*, тј. *Та хартија није добра за писање*. Остварити у српском реченицу овог информационог садржаја по холандском моделу немогуће је зато што, као што смо објаснили, код нас примена таквог модела долази у обзир само уколико се улога датог предмета агентивно протумачи, тј. уколико је реч о предмету који је својом теличном спецификацијом предодређен за укљученост у нечије циљно деловање, тако да је за учинак тога деловања и тај предмет, на овај или онај начин, одговоран. Хартија, међутим, не учествује агентивно у догађају писања и то јој, дакле, у

српском језику ускраћује пут ка освајању онакве субјекатске позиције каква јој је додељена у наведеној холандској реченици.

Ово се разматрање ограничило на улогу предмета у односу на радњу у чије појмовне компоненте спада и представа о покретању, мицању тога предмета. Посебни су услови за евентуално промовисање, опет по критерију одговорности, нечега што није жив створ за субјекат реченице уколико су у предикатској функцији глаголи другачије семантике. Уочавајући, на пример, чињеницу да се и у немачком, и у енглеском јавља реченица чији српски преводни еквивалент, остварен по идентичном конструкционом обрасцу, гласи: *Камилица је излечила болесника*, Н. Камп и А. Россдеутшер (Kamp/Rossdeutscher 1994, стр. 144–146) су констатовали да је *камилица*, у датом случају, доиста примарно одговорна за догађај излечења о којем се реченицом саопштава (болесник је, наиме, могао приступити пијењу чаја од камилице и не слутећи да ће баш од њега оздравити) па се зато наведена реченица и могла семантичко-синтаксички устројити онако како се устројила, с тим што се ту, ипак, не може говорити о правом вршилаштву радње као таквом (јер оно претпоставља вољност, хтење). Отуда су аутори предложили да се на семантичку улогу *камилице* у таквој реченици примени термин *Instrument causer*, тј. *средство-проузроковач (радње)*.

Ово помињем пре свега стога да бих скренула пажњу на то колико још много истраживачких напора треба уложити ако желимо стећи заиста целовиту слику могућности које се, у актуелном језичком свету, отварају за то да агентивна протумаченост улоге предмета у догађају остваривања радње добије на синтаксичком плану оне последице које се оличавају у избору тога предмета за субјекат реченице.

Даља проучавања семантичко-синтаксичког феномена о којем је у овом излагању било речи нису, међутим, ни само, ни првенствено неопходна зато да би лингвисти употпунили своја досадашња знања о појединостима из те проблемске области у којима се језици широм света међусобно или слажу, или разилазе. Далеко је важнија та околност да би нам продубљенији научни увиди на том проблемском подручју несумњиво открили још понеки битан детаљ о нашем могућем поимању ствари, тачније — о разним, бројним, понекад чак сасвим неочекиваним асоцијативним „узлетима“ људског ума.

ЦИТИРАНИ РАДОВИ

- Chvany 1996: C. V. Chvany, Deconstructing agents and subjects, *Selected essays of Catherine V. Chvany*, O. Yokoyama, E. Klenin (eds.), Columbus: Slavica, 63–95.

- Ивић 1954: Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*, Београд, Посебна издања САН, књ. ССХХVII, Институт за српски језик, књ. 2.
- Kamp/
/Rosseutscher 1994: H. Kamp and A. Rosseutscher, Remarks on Lexical Structure and Discourse Reference Structure Construction, *Theoretical Linguistics* 20, 97–165.
- Lakoff 1977: George Lakoff, Linguistic Gestalts, *Papers from the thirteenth regional meeting Chicago Linguistic Society*, Chicago Illinois, 236–287.
- Lakoff/Johnson 1980: George Lakoff and Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago/London, The University of Chicago Press.
- Levin/Rappaport Hovav 1995: Beth Levin and Malka Rappaport Hovav, *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantic interface*, Cambridge Mass, MIT Press.
- Pustejovsky 1998: James Pustejovsky, The Semantics of Lexical Underspecification, *Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae* XXXII/3–4, 323–347.
- Rappaport Hovav/
/Levin 2001: Malka Rappaport Hovav / Beth Levin, An event structure account of English resultatives, *Language* Vol. 77, № 4, 766–797.
- Van Oosten 1977: Jeanne van Oosten, Subjects and Agenthood in English, *Papers from the thirteenth regional meeting Chicago Linguistic Society*, Chicago Illinois, 459–479.
- Van Voorst 1988: J. van Voorst, *Event structure*, Amsterdam.
- Schlesinger 1995: Itzak Schlesinger, *Cognitive space and linguistic case: semantic and syntactic categories in English*, Cambridge.

S u m m a r y

Milka Ivić

ON THE RESPONSIBILITY CONCEPT AND THE AGENTIVE ROLE OF THE INSTRUMENT USED FOR THE ACTION PERFORMANCE

It is well established that the choice of subject depends on what the speaker estimates as most responsible for the successful occurrence of the action he is speaking of. The author enlightens the principles according to which in Serbian such a subject promotion may concern objects conceived as instruments indispensable for the performance of the transitive activity denoted by the sentence predicate verb.

Pointing, however, to some Dutch language facts which make it quite evident that those principles are by no means universally valid, she claims that still more information about the whole problem are needed. She is, namely, convinced that such line of inquiry would not only enrich our present knowledge of microparametric variations within the linguistic world, but could also be of relevant help to those researchers who expect, through observation of the facts of language, to get better insights into the ways the human brain works.